

APROXIMACIÓN Á NARRATIVA DE LUGRÍS FREIRE DENDE OS PARATEXTOS

Xabier Campos Villar

INTRODUCCIÓN

Manuel LUGRÍS FREIRE (Sada, 1863 – A Coruña, 1940) autor que foi felizmente homenaxeado no Día das Letras Galegas do ano 2006, amosou durante toda a vida a súa vocación narradora, aínda que o resultado final dese esforzo non sempre chegase a ser un texto narrativo. Así, parte importante dos seus poemas son fundamentalmente narrativos, sobre todo os que forman parte do seu primeiro libro, *Soidades*¹, como é o caso do titulado “A Patria”, un dos máis reproducidos do autor, e tamén outros que só publica na prensa e que son relatos en verso². O conxunto da súa obra teatral foi mesmo valorada por Pillado³ como excesivamente narrativa porque os personaxes contaban a historia sobre o escenario, desbotando a posibilidade de actuar en escena. Tamén a súa oratoria se caracteriza pola inclusión dalgún relato ou parábola coa que ratificar os argumentos expostos, como podemos ver nos seguintes fragmentos do seu discurso máis coñecido, o mitin de Solidaridad Gallega pronunciado en Betanzos no 1907:

Ben sabedes que hai un paxaro ladrón, fero e forte, que se chama o bexato. Este paxaro anda sempre voando sobre das vosas chousas agardando o momento de atopar unha vítima. Cando un pito queda solo na eira ou no curro, o bexato baixa como unha centella e cómeo. Pero hai outro paxaro cativo, o gorrión, que cando se ve atacado chama piando polos demais gorriós para que lle vallan, e como os gorriós teñen irmandade e axúdanse, xúntanse e bótanse sobre do bexato e mátanos. ¡Pois ben, mariñáns, xuntádevos todos contra dos bexatos da política que voan sobre dos vosos hórreos! [...]

Unha vez un vello petrucio estaba enfermo de morte. Chamou ao rente do seu leito aos nove fillos que tiña, e díxolle ao máis pequeno que collera unha vara de bimbio e que a romperá. A vara rompeu facilmente. Despois díxolle ao fillo máis vello, que era forte e valente, que romperá as nove varas xuntas. Por moita forza que fixo non puido nin siquiera doblalas. Entón dixo o vello petrucio:

- “Xa vedes, meus fillos, que unha vara sola é fácil de romper, pero todas xuntas non hai quen as dobre. Eu vou morrer axiña, e rógovos que teñades sempre irmandá para que vos defendades todos xuntos, para que os vosos enemigos non poidan facervos mal Seguides, pois asociádevos; xuntádevos contra dos vosos enemigos, e seredes fortes, e seredes libres, e faredes libre e honrada, rica e poderosa, a terra quirida onde todos nacimos.”

Nas páxinas seguintes pretendemos contextualizar a produción narrativa de Manuel LUGRÍS FREIRE e describir os paratextos que envolven ese corpus porque consideramos que un estudo detallado das circunstancias nas que foi escrita e publicada a súa narrativa contribuirá a entendela mellor, afastándoa definitivamente dos tópicos que a crítica,

dunha e doutra época, lle foi aplicando. Cremos, ademais, que o caso da narrativa lugrísiana serve de exemplo para comprendermos mellor a situación que atravesaba a prosa en galego contemporánea co noso autor.

O CONTEXTO

Contextualizar a produción narrativa de Manuel Lugrís Freire supón achegarse ao primeiro medio século da narrativa galega, xa que os seus textos esténdense dende o 1884, data na que se publica a novela curta *O penedo do crime*, até o 1928, cando daba a coñecer nas páxinas d'*A Nosa Terra*⁴, o relato titulado “Solidaridade”, o derradeiro dos que temos rexistrados. É dicir, supón viaxar no tempo dende os mesmísimos albores da prosa galega moderna até a madurez do xénero, xa que partimos dunha situación inicial de ausencia de volumes narrativos escritos en lingua galega e de presenza esporádica de textos narrativos na prensa, para chegarmos a un punto final no que xa se pode falar da existencia dun sistema literario galego consolidado, con produtores, mediadores e receptores da narrativa galega, é dicir, un grupo de escritores pertencentes á Época Nós que estaban en plena fase creativa, unhas editoriais propias como Céltiga, Lar e Nós, abondosa crítica en xornais e revistas, un mercado para as novelas e as coleccións de contos, un público lector, institucións que promovían o estudo da nosa literatura, etc.

No tempo no que Lugrís publica os seus primeiros textos narrativos, na década dos oitenta do século XIX, existían moi poucos precedentes narrativos na literatura galega. Facéndolle caso a Modesto Hermida⁵, principal esculcador nos primeiros anos da prosa literaria galega moderna, tiñamos a comezos dos oitenta unha única novela publicada na prensa, *Majina ou a filla espúrea* de Marcial Valladares Núñez que, malia a estar datado no 1870 o manuscrito que a contén, a obra non viu a luz até dez anos despois nas páxinas de *La Ilustración Gallega y Asturiana*. Naquela altura eran moitos os textos narrativos, ou paranarrativos, que se foran publicando n'*O Tío Marcos da Portela*, parte deles atribuídos ao seu director, Valentín Lamas Carvajal, ou a algún dos abondosos pseudónimos por el empregados. Son varias, como reconece Modesto Hermida no traballo antedito, as sinaturas de difícil identificación que nas primeiras “Tocatas” do xornal ourensán asinaban a sección “Os meus compañeiros de monteira” na que se establecía unha comunicación en clave narrativa cos potenciais lectores deste pioneiro medio escrito na nosa lingua.

Ademais dos textos publicados n'*O Tío Marcos*, Hermida sitúa nunha posición cimeira da narrativa decimonónica o *Conto Gallego* atribuído a Rosalía de Castro, datado “arredor de 1870”, pero que permaneceu inédito até o 1923, ano no que foi publicado por Manuel Castro López no seu *Almanaque Gallego* de Bos Aires.

Outros textos, de menor importancia literaria ca os mencionados nas liñas anteriores, que aparecen antes ca ningún de Lugrís son dous relatos de Francisco Romero Blanco publicados na revista compostelá *La Cítara*⁶, titulados, respectivamente, “Variedades.

Outono” e “A morte de miña nai. ¡Unha bagulla por-ela!”. Pola mesma época, Francisco Lourido y Sánchez, asinando como F. Lourido, tería publicado o texto “A virxen d’as Ribeiras” nas páxinas de *El Eco de Galicia*.

En definitiva, a situación da narrativa galega no momento no que Lugo colle a pluma para escribir *O penedo do crime* no 1884 era de baleiro case total, se exceptuamos esas esporádicas mostras antes citadas, que ben pouco se diferenciaban do que viña sendo a situación dende que comezara o século XIX.

OS PARATEXTOS

Para a descrición e estudo dos paratextos do corpus narrativo lugrisiano seguimos unha orde cronolóxica na que diferenciamos catro etapas que xa describimos nalgún traballo⁷ anterior e que mencionamos a seguir:

- Os comezos (1884-1900)
- A eclosión (1907-1909)
- Os últimos relatos (1910-1928)
- As edicións póstumas

OS COMEZOS NARRATIVOS (1884-1900)

Aínda que Manuel Lugo Freire ben puido ter escrito algún relato antes de partir camiño da emigración, non temos constancia da súa publicación na prensa da época nin tampouco nos comentarios que o autor deixou feitos con respecto á súa obra. O que non se pode negar é a grandísima influencia que exerceu na narrativa lugrisiana a súa terra natal e as experiencias vividas durante os seus anos mozos na comarca das Mariñas, tanto á hora de escoller os temas como á de escoller os espazos.

O PENEDO DO CRIME

O noso autor publica o seu primeiro texto narrativo na Habana no 1884, tan só un ano despois de ter chegado á illa de Cuba. Esta circunstancia de afastamento da terra nativa inflúe decisivamente nas características da novela, sobre todo pola presenza constante da xeografía que o vira nacer. En canto aos paratextos d’*O penedo do crime* é salientábel que a súa publicación se realizase nas páxinas do xornal *El Eco de Galicia*, medio que dirixía o tamén galego Waldo Álvarez Insua e que se situaba ideoloxicamente moi próximo ao galeguismo máis conservador, daquela dominante na cúpula directiva do Centro Galego da capital cubana. *O penedo do crime* apareceu en *El Eco de Galicia* sen unha periodicidade fixa, xa que foi publicado entre o 14 de setembro e o 28 de decembro de 1884, aínda que xa fora anunciado previamente coincidindo coa incorporación de Lugo á nómina de colaboradores do xornal de Álvarez Insua⁸ e sen un espazo fixo dentro do xornal, circunstancias que o arredan do folletín clásico. Tampouco a súa publicación estaba resaltada nin separada dun xeito especial dentro do conxunto de *El Eco*.

Cómpre destacar a case exacta correspondencia entre os diferentes capítulos que conforman a novela e a súa publicación nas sucesivas entregas. Así, o extenso capítulo I publícase na súa integridade na primeira entrega⁹; os dous seguintes saíron íntegros na segunda entrega¹⁰; o IV e o V viron a luz na terceira¹¹, os dous que seguen e parte do VIII, que é o único que se publica fragmentado, na cuarta entrega¹²; o que restaba do capítulo VIII e os dous que seguen completos publícanse na quinta entrega¹³; rematando a publicación na sexta entrega¹⁴ co último capítulo e co epílogo que pecha a novela.

Estes elementos paratextuais, a ausencia dun espazo fixo dentro de *El Eco de Galicia*, así como a publicación en entregas non sucesivas nas datas, arredan a *O penedo do crime* do prototipo de folletín, aínda que dende o punto de vista temático teña certas afinidades con este xénero tan habitual no século XIX. Porén, outros paratextos fornécennos información sumamente relevante sobre o contido e as intencións de Lugrís ao escribir esta obra. Así, o título dános a coñecer o carácter tráxico da trama, e tamén o *locus* onde se desencadean os feitos, o penedo de Corbeiroa. Co subtítulo “Lenda das Mariñas” pretende o noso autor conectar a novela coa literatura oral e popular, aquela máis enraizada na comarca natural de Lugrís, a das Mariñas coruñesas. Esta característica vese refutada polas palabras do narrador no epílogo co que se pecha a novela e no que se sintetiza o futuro dos distintos personaxes: “Según conta a lenda do pobo...” que, unido á proliferación de toponimia mariñá¹⁵ constitúen unha nota de verosimilitude, trazo ao que tamén contribúe a extraordinaria precisión temporal presente en toda a trama: “Eran as doce dunha noite de febreiro do ano 1790”

A sinatura coa que Lugrís publica esta súa única novela é L.U.Gris, un anagrama transparente que permitía asociar directamente ao texto co seu autor.

“Os dous avogados”

O segundo texto narrativo de Lugrís foi o relato titulado “Os dous avogados”, que publicou na segunda “tocata” d’A *Gaita Gallega*¹⁶. Trátase dun texto que aparece coa sinatura K. *Ñoto*, pseudónimo rarísimo no noso autor¹⁷ que escolle, segundo o noso punto de vista, polo feito de que o relato aparece no xornal que el mesmo fundara e que, naqueles primeiros números contaba cunha nómina de colaboradores bastante escasa polo que os fundadores víanse na obriga de multiplicar as súas aparicións e ocultalas debaixo de diversos nomes.

En canto a outros elementos paratextuais que merezan comentario cómpre destacar o subtítulo, “Conto xurídico-retranqueiro”, co que Lugrís quixo sintetizar o tema do relato; a disputa entre un avogado andaluz e un paisano galego que, grazas á súa retransca e habelencia consegue resolver o caso ao seu favor. Sorpréndenos a presenza doutro relato co mesmo título¹⁸. Neste caso, vinte e dous anos despois de publicado o texto que agora comentamos, desenvolve o mesmo tema pero con algunhas diferenzas relevantes que mencionamos deseguido: a sinatura K. *Ñoto* foi substituída por *Asieumedre*; o relato mingua a súa extensión converténdose, case exclusivamente, nun texto dialogado; o

avogado protagonista, que conserva o nome de Don Constante, modifica a súa orixe andaluza pola galega¹⁹. Outro elemento paratextual que convén ter en conta é que despois da sinatura figura a datación do texto “Na Habana: Santiago de 1885”, apuntamento que nos leva a un relato recén escrito no momento da súa publicación.

“Os primeiros versos”

O terceiro relato de Lugrís foi o titulado “Os primeiros versos”, que presenta a novidade de ser publicado nun medio de prensa galego, o xornal pontevedrés *O Galiciano*²⁰, converténdose, deste xeito, no primeiro texto narrativo que daba a coñecer nun medio do país. O relato, a medio camiño entre a narración e a evocación lírica aparece asinado polo xa coñecido anagrama L.U.Gris na Habana no 1886, e está dividido polo autor en seis partes separadas entre si por grupos de tres asteriscos.

“O Lechuceiro”²¹

Do mesmo xeito que acontecera con *O penedo do crime*, tamén este relato se publica por entregas. Neste caso ocupou catro entregas publicadas, respectivamente, nos números 122, 123, 124 e 127 de *Galiciana Moderna*, un “Semnario de intereses generales” que tivo unha vida de cinco anos (1885-1890) na capital cubana. A aparición do relato nesta revista non é aleatoria xa que o noso autor tñíase achegado progresivamente ás súas páxinas, comezando a colaborar en febreiro de 1886 e chegando a publicar nelas máis de sesenta textos literarios e xornalísticos durante eses anos. Ademais, tamén Lugrís Freire evolucionara ideoloxicamente ata sentirse moi próximo ao galeguismo progresista defendido dende *Galiciana Moderna*, claramente contraposto ao galeguismo máis conservador que ocupaba a cúpula do Centro Gallego da Habana e controlaba, entre outros, *El Eco de Galicia*. Naquela altura xa desaparecera a sinatura de Lugrís d’*A Gaita Gallega*²², e mesmo a súa figura era rexeitada, censurada e atacada²³ dende as páxinas desta pioneira revista que el axudara a nacer.

“O Lechuceiro” leva o subtítulo de “Conto cómico bufo”, na mesma liña de síntese temática que comentabamos para “Os dous avogados”. Está estruturado polo propio autor nas seguintes partes marcadas en maiúsculas: “Albores”, “En escena”, “Continuación”, “No mar”, “Despois do naufragio”, “De volta”, “Delirium”, e “Porque lle chaman o Lechuceiro”. Non hai correspondencia entre as entregas e as partes mencionadas, xa que as tres primeiras se publican na entrega inicial, “No mar” dáse a coñecer na segunda entrega, “Despois do naufragio e parte de “De volta” na terceira entrega, e o que resta de “De volta” así como “Delirium” e “Por que lle chaman o Lechuceiro” entran na entrega definitiva.

“O vimbio e mailo pino”

É un dos relatos máis ricos en canto aos paratextos xa que houbo importantes cambios que lle afectan tanto na sinatura coa que se publicou como na persoa á que ía dedicado. Así, saíu inicialmente á rúa nas páxinas da *Revista Gallega*²⁴ de Galo Salinas, un medio que naquela altura se proclamara voceiro da Liga Gallega, a organización políti-

ca que agrupou o rexionalismo para acadar representación política e na que Lugrís militaba e fora un dos seus fundadores. O texto coñeceu unha reprodución en *El Eco de Galicia*²⁵ da Habana e no xornal homónimo de Bos Aires no 1898. En todas estas reproducións figura asinado polo ortónimo e dedicado a Eduardo Pondal. Haberá que agardar ao ano 1907 para ver o conto publicado n'*A Nosa Terra*²⁶ asinado por Asieumedre e dedicado por primeira vez a Santiago Casares Quiroga. Incorporárase, deste xeito, o relato ao grupo dos “Contos de Asieumedre” que se publican baixo o antetítulo “A carón do lar”, como comentaremos no seu momento. Esta mudanza na dedicatoria ten a súa explicación no feito de que as primeiras versións saíron á rúa nun momento no que a ligazón entre Lugrís e Pondal era moi forte grazas á Cova Céltica²⁷, e seguíuno sendo, xa que o escritor de Sada sempre demostrou unha querenza especial polo bardo, tanto no plano literario, ao sumarse ao “carro” do celtismo con numerosos poemas, como no plano persoal, ao asistir a Pondal no seu leito de morte e ser un dos promotores de diversos actos de homenaxe. O que acontece é que xusto no momento de aparecer *A Nosa Terra*, Lugrís estaba implicado de cheo no movemento agrarista a través do sindicato Solidaridad Gallega, e sentía unha especial querenza pola figura de Santiago Casares Quiroga, nomeadamente pola ideoloxía republicana deste político e pola afinidade que había entre ambos ao compartir a loxa masónica “Suevia” da Coruña.

“Pola Patria. Episodio da Guerra da Independencia en Galicia”.

Foi publicado na *Revista Gallega*²⁸ e en *El Eco de Galicia*²⁹ de Bos Aires, nun momento no que Lugrís entrara a formar parte da Liga Gallega, sendo unha das cabezas visíbeis e a devandita revista, que estaba dirixida por Galo Salinas, autoproclamábase voceiro da Liga rexionalista. O texto está asinado por Roque das Mariñas, un pseudónimo que o noso autor empregara profusamente durante a súa etapa á fronte d'*A Gaita Gallega*, pero que tivera escasa presenza literaria. “Pola Patria...” figura estruturado polo autor en tres partes, de extensión ben desigual, marcadas con números romanos. Nos dous medios nos que se publicou, incluíu unha nota do autor a pé de páxina na que indicaba o seguinte: “Este feito, con lixeiras variantes, é certo”, que podemos interpretar como un recurso de verosimilitude, aínda que neste caso constatamos que o personaxe principal, o alcalde de Sada D. Rafael Colmelo Freire de Andrade, existiu na realidade e ocupaba ese cargo no tempo da invasión das tropas napoleónicas.

Como características desta primeira etapa narrativa de Lugrís Freire debemos destacar a diversidade temática (drama romántico, relato histórico, conto humorístico, relato crítico e satírico), de pseudónimos (L.U.Gris, K. Ñoto, Roque das Mariñas) e de medios escritos nos que publica os seus textos narrativos (*A Gaita Gallega*, *El Eco de Galicia*, *Galicia Moderna*, *Revista Gallega*, *O Galiciano*). Outra característica, que comprobaremos no sucesivo, é que o autor de Sada parece renegar desa primeira etapa xa que o único texto que recupera para compilacións posteriores dos seus contos en libro é o titulado “O vimbio e mailo pino”

A ECLOSIÓN NARRATIVA (1907-1909)

No ano 1907 Lugo involucrouse de cheo no seu segundo proxecto político de relevancia: a organización agraria Solidaridad Gallega. Vivida xa a experiencia da Liga Gallega, pensaban os “solidarios”, Lugo entre eles, que era obxectivo prioritario deste proxecto facer chegar a mensaxe política anticaciquil, antiforal e anticentralista á gran masa de poboación labrega que, naquela altura, era maioritariamente analfabeta. Despois de comprobar que o teatro adoutrinador da Escola Rexional de Declamación fracasara, era moi necesario dotarse dunha ferramenta que, coa aparencia de xornal que alguén alfabetizado puidese lerlles a un grupo de persoas, fose un instrumento de concienciación política a favor do agrarismo. Deste xeito naceu *A Nosa Terra* o 4 de agosto de 1907 como voceiro de Solidaridad Gallega, e deixou de publicarse o 27 de outubro de 1908. Dende a aparición deste semanario, Lugo colaborou arreo con textos de todo tipo, pero para este estudo interésannos especialmente os narrativos. Os dous primeiros relatos figuran co antetítulo “A carón do lar”, en clara alusión a ese espazo privilexiado de conversa familiar e, ás veces, tamén de xuntanza veciñal, que sería o escenario ideal no que se transmitirían de xeración en xeración os contos que Lugo recollía nesta sección. Os catro relatos seguintes figuran sen ese antetítulo, e a partir da sétima entrega incorpórase un debuxo que representa unha estampa popular na que se vía a persoas de diversas idades ao redor do lar. Esa incorporación da ilustración característica coincidiu coa publicación do conto “Homero”³⁰. Aínda que se mantén esa cabeceira fixa, “A carón do lar”, e esa ilustración permanente, o relato de Lugo non tiña un espazo fixo nas páxinas d’ *A Nosa Terra*, xa que a súa situación variaba entre as páxinas 4 e 7, e mesmo podía ir cortado en máis dunha páxina.

No número 11 d’ *A Nosa Terra*, o relato de *Asieumedre*, que xa comezaba a ser habitual, foi substituído polo histórico mitin de Betanzos no que Lugo se converteu no primeiro orador en empregar a lingua galega nun acto político. Resulta curioso o anuncio deste cambio nas páxinas do xornal polo que ten de especificidade de uso do pseudónimo para a creación literaria e do ortónimo para a vida política, que di o seguinte:

Hoxe deixamos de publicar o conto do noso compañeiro *Asieumedre*, e no seu canto reproducimos o discurso que o noso amigo don Manuel Lugo pronunciou o día 6 deste mes no mitin solidario de Betanzos

A partir da data de publicación do discurso a presenza dos relatos de *Asieumedre* nas páxinas d’ *A Nosa Terra* foi constante durante o 1907 e nos primeiros meses do 1908, mesmo chegando a publicarse dous relatos no número 28³¹, titulados, respectivamente, “O segredo” e “Tiña razón”. Noutros casos, o texto de Lugo adaptábase perfectamente ao contido do semanario coruñés, cando este decidía tratar un tema monográfico, como aconteceu durante as semanas nas que *A Nosa Terra* tivo como centro de interese a figura de Manuel Curros Enríquez con motivo do traslado dos seus restos á cidade da Coru-

ña, circunstancia que Lugrís aproveitou para publicar dous textos³², máis próximos ao artigo de opinión que ao relato, referidos, respectivamente, ao contacto que tivera co poeta de Celanova e ás reaccións que suscita a súa morte.

Malia a publicar todos estes textos co pseudónimo de Asieumedre, Lugrís era consciente de que non todos se podían considerar narrativos. Así, dúas breves pezas teatrais de carácter humorístico, “Ir por lan”³³ e “La ofrenda...”³⁴, non figura co antetítulo “A carón do lar” nin tampouco coa ilustración identificadora de tales contos.

Coa publicación dun breve texto titulado “Lóxica”³⁵, o noso autor poñíalle o ramo á súa participación nas páxinas do semanario coruñés, do que só estivera ausente nas entregas 33³⁶, 45 e 48, estas dúas últimas cando xa *A Nosa Terra* iniciara unha etapa final de afastamento dos textos escritos na nosa lingua. Finalmente, a publicación referida cesaba a súa actividade o 27 de outubro de 1908, data na que saíu á rúa o número 60 desta primeira etapa d’*A Nosa Terra*.

Comentaremos, a seguir, aqueles aspectos paratextuais máis relevantes dos textos publicados n’*A Nosa Terra*. Así, hai un grupiño de relatos que se publicaron nas páxinas doutros xornais de aquí e alén mar. Entre eles cómpre destacar a publicación *Mondoñedo* que acolleu durante o 1908 estes relatos: “O primeiro sangue”, “A liberdade. O lobo e mail-o can”, “¡Boa protección! O raposo e mailas galiñas”, “O xiro do sancristán”, “O aforrón”, “Entre compañeiros”, “¡Bótalle terra!”, “Boa resposta” e “O francés”. Menos numeroso é o grupo de textos que se publica no habaneiro *Follas Novas, periódico regional*, xa que só aparecen nas súas páxinas “Os lobos”, que tamén coñeceu unha reprodución na revista *Galicia* e a breve peza teatral “Ir por lan”. E anecdótica podemos considerar a presenza de “A nogueira” nas páxinas de *El Eco de Puente Caldelas* no 1913, nunha sección titulada “Cuentos de la Tierra” coa sinatura do ortónimo, así como a reprodución de “Entre compañeiros” en *Aires da miña terra*, no 1909. As reproducións deste ou daquel relato dannos idea das preferencias persoais do autor e/ou dos responsábeis da publicación que, dependendo dos casos, gozaban de liberdade á hora de escoller o relato.

Ampla é a nómina de persoas que merecen a dedicatoria dalgún conto por parte de Lugrís, boa proba da amizade ou da relación persoal que os unía ao autor de Sada. Deste xeito, atopamos dende familiares, como é o caso do seu irmán Plácido ao que lle dedica “A espada do fidalgo”, até destacados membros da colectividade galega en Cuba, como eran os que seguen: Bolaño Nogueiro, que recibe a dedicatoria de “O aforrón” e de “¡Protestante!”; Nan de Allariz, ao que lle dedica “¡A xusticia!” unicamente nas edicións en prensa, suprimindo a dedicatoria nos libros; Manuel Salgado, que merece a dedicatoria de “¡Protestante!” unicamente no volume dos *Contos de Asieumedre*; José Posse, que recibe a dedicatoria de “Tiña razón!”; ou Ángel Barros, ao que dedica “Unha regueifa”. Tampouco esquece a aquelas persoas que, xa en Galiza, son compañeiros de proxecto político en Solidaridad Gallega, como é o caso de Rodrigo Sanz, ao que dedica “Axú-

date”, e Xan Beltrán e Muíños, que recibe a dedicatoria de “A Covadanca”. De maneira recíproca, tamén Lugrís recibe abondosas mostras de afecto por parte doutros escritores, como é o caso de Otero Pimentel que, co pseudónimo Luis de Outeiro, dedícalle o relato “Truadas de rapaces”³⁷; Galo Salinas dedícalle ao noso autor o conto “Os xenios”³⁸ e Uxío Carré, asinando como Xan do Martinete, o titulado “Axúdate que Dios che axudará”. Ademais do grao de amizade ou proximidade a estas persoas, o que veñen a demostrar as dedicatorias é a total integración de Lugrís Freire dentro do mundiño cultural galego e galeguista de finais do século XIX e comezos do XX.

Parte dos textos publicados por Lugrís no semanario *A Nosa Terra* viron a luz en formato libro en datas posteriores. Así, no ano 1908 apareceu un breve opúsculo que contiña estes oito relatos: “A nogueira”, “Homero”, “Axúdate”, “O primeiro sangue”, “¡A xusticia!”, “A liberdade (O lobo e mail-o can)”, “O xiro do sancristán” e “¡Boa protección!”. O folleto foi distribuído de balde entre os labregos que asistían aos actos políticos do sindicato Solidaridad Gallega, dos que Lugrís Freire fora un dos fundadores e unha das principais cabezas visíbeis. Malia ao seu reducido tamaño, estamos diante dun dos primeiros *best-seller* da literatura galega, xa que a súa tiraxe foi de 20000 exemplares. O folleto, que contaba cunha austera portada, foi ilustrado no seu interior por F. Cortés, que incluíu en cada un dos relatos cadanseu debuxo alusivo ao contido do texto respectivo. Ademais, no encabezamento de cada conto figura unha banda decorativa con motivos xeométricos ou florais, e no peche de cada relato pode verse unha miniatura realizada con tinta chinesa con motivos animais ou humanos. O breve volume está precedido dun prólogo titulado “¡Xuntanza!” que, pola súa importancia e singulariedade dentro da narrativa lugrisiana ao ser o único prólogo do autor a unha obra narrativa da súa autoría incluímos de seguido, ademais de ofrecernos unha idea clara dos obxectivos de Lugrís ao escribir estes textos:

¡Xuntanza!

¿Quen non reparou nesas vellas torres postas nos cumes dos montes, que, espalladas a ducias pola nosa terra, vense hoxe desfeitas, sin portas nin sobrados, abertos os muros, terraplenado o antigo foso que lles daba a volta?

Nelas viviron noutro tempo us homes que se chamaban *señores* da terra que desde elas vían: condes, marqueses, abades e priores. Nelas tiñan estes homes tulla para cobraren rendas e froitos, arcas para gardaren os diñeiros dos laudemios e do botfín; xentes de armas pra darlles escolta ou pra saíren en guerra; forca e calabozos pra as súas xusticias... de inxusticias e crueldás.

Nelas facían baluarte cando andaban en guerra us cos outros, que era de cotío, ou cando lles petaba de divertirse arrasando leiras e pomares, queimando casas, arroubando hórreos e gando, pillando mulleres, acuchillando homes si lles viña en gana... Mais chegou un día no que tantos aldraxes acabaron coa paciencia das xentes da terra; e a terra ergueuse enteira contra os *señores* nunha grande hirmandá, que se chamou dos hirmandiños gallegos.

Tólolos pecheiros, mariñás e montañeses, artesanos da vila e labradores da aldea xuntáronse en Mondoñedo, en Monforte, en Tui, en Ourense, en Betanzos e Sada. Corréronse aviso, puxéronse en tropa con fources e bisarmas... e foron e tomaron aquelas fortes torres e castelos facendo fuxir ós señores. E pra que os señores non volvesen,

derrubaron as portas de ferro, queimaron os teitos e sobrados, encheron os fosos, desfixeron as paredes.

Quedaron as pedra pra memoria. Xa fai máis de catrocentos anos, e o recordo daquello vaise perdendo.

Mais convén que non se perda: porque hoxe hai outros homes que non son aqueles condes, marqueses nin abades, que son tamén señores da terra que ven desde a súa casa; que non aforcan con corda, pero afogan con tributos; que non meten en calabozos, mais envolven en papel sellado; que non desterran xente, pero fannos emigrar; que non valeiran hórreos, nin furtan gando e colleitas á man armada, pero quítano con préstamos e embargos; que non rouban mulleres pero as fan súas, nin acuchillan homes con espadas, pero si con aldraxes, espoliacións e inxusticias de toda casta... Son os caciques.

Seus castelos non teñen almeas, nin están cimentados en pena como aqueles outros. Están fundados na trampa das leises nada máis. Ben o sabedes: son o auntamento e mailo xugado.

¿Quen non ten agravios? ¿Quen non pechou os puños algunha ves fronte a un deses castelos das inxusticias de hoxe?

Pois ben, labradores. Máis fácil é tomar estes que aqueles outros. Como se fundan no aire, no aire da trampa, abonda con coñece-la lei e facer bon uso dela.

O caciquismo vive trampeando a lei. Pode trampeala porque vós a iñorades, e non usades do voso dereito. O medo que tedes ó cacique vén desa iñorancia. E ese medo é *todo o poder do caciquismo*. Non ten outro.

Xuntádevos, pois, como pasa de catrocentos anos se xuntaron os vosos antepasados. Facede unión en cada aldea, sociedade en cada municipio; federación en toda a terra, que quer dicir sociedade de sociedades, unha hirmandá grande como aquela dos hirmandiños...

E sin fouces nin bisarmas nas mans, sinón coa lei nas mentes e sin medo no peito, conquistade o voso auntamento a votos, elixindo concexales; sitiade o voso xugado por fame, dirimindo na vosa sociedade as vosas intercadencias, sen ir donde vos incirran e encizañen pra pleitear.

Atendede. O cacique fai no auntamento a súa voluntá porque ten postos concexales que lle firman e legalizan o que quer. Poñede vós concexales vosos, o mellor de cada parroquia; que pra eso é o dereito de votar que ten todo home maior de 25 anos...

¿Qué fará o cacique no auntamento sin concexales que lle firmen o que quer? Nada.

Atendede aínda máis. O cacique fai no xugado o seu capricho porque, no civil, vades xunto del buscar xusticia, sabendo que non a hai alí; e porque no criminal, en troques, non vades a decidir o que sabedes, sabendo que declaran testigos falsos. Tedes, pois, que facer arbitraxes na sociedade vosa, e teredes xusticia no civil. Facede peito contando coa defensa da sociedade pra declarar sempre a verdá que sepades, e teredes xusticia no criminal.

¿Xuntanza, labradores, xuntanza en sociedades dentro da lei! A traballar pola nosa terra, por Galicia, pra que nela reine a xusticia, que é o fundamento do progreso.

Na edición de 1909 figura na capa do libro o título *Contos* cun corpo de letra bastante grande en relación co formato do libro, e nun tamaño algo menor aparece o pseudónimo do autor, “por Asieumedre”. Tamén anuncia a portada que o libro contará con debuxos de F. Cortés e é precisamente un deses debuxos, que representa a un tipo popular, o que ilustra a capa da edición máis coñecida dos relatos de Lugo Freire. Só nas páxinas interiores figura o título *Contos de Asieumedre* e podemos ler entre parénteses o ortónimo do autor (M. Lugo Freire), ademais de aparecer aí tamén a data de publicación e a editorial, a coruñesa Tipografía e Litografía L. Lorman.

Trátase dun conxunto de 28 relatos que seguen esta orde: “A nogueira”, “Homero”, “Axúdate”, “O primeiro sangue”, “A xusticia”, “A liberdade”, “Boa protección”, “O vimbio e mailo pino”, “O xiro do sancristán”, “Os lobos”, “Volve por outra”, “O aforrón”, “O escarmento”, “Un aldraxe”, “O mellor amante”, “Ir por lan”, “Entre compañeiros”, “A illa milagreira”, “¡Bótelle terra!”, “Boa meiciña”, “¡Protestante!”, “Boa resposta”, “Os tres soldados”, “O carneiro”, “¡Esquenceuse!”, “Unha regueifa”, “A espada do fidalgo” e “Unha cantiga para Chané”, unha orde que, como se pode comprobar, non se corresponde coa de publicación nas páxinas d’A *Nosa Terra*.

Do mesmo xeito que acontecía no breve opúsculo publicado un ano antes, tamén aparece unha greca decorativa con motivos florais ou xeométricos no encabezamento de cada relato, e unha miniatura que representa figuras animadas no peche de cada conto.

Son vinte e sete as ilustracións de Francisco Cortés que se distribúen ao longo de todo o volume, correspondendo, case exactamente, unha por relato. Elaboradas con plumina en negro, presentan moi diversos tamaños, dende algunha que case chega a ocupar a páxina enteira até outras que figuran inseridas nun reducido espazo do propio texto. Representan, de maneira xeral, escenas do conto no que van incluídas, polo que a presenza de tipos humanos e de escenas da vida cotiá son motivos recorrentes.

De todos os debuxos, chama especialmente a atención o que encabeza o conto titulado “Os lobos”, xa que é o único que leva título, o coñecido “A carón do lar” que, como comentamos páxinas atrás, serviu de antetítulo a boa parte dos relatos que Lugrís publicou nas páxinas d’A *Nosa Terra*.

De todos os datos anteriores podemos deducir que estamos diante dunha edición moi ben coidada, tanto por parte do autor como da casa editora, para o que eran os comezos do século XX no mundo editorial galego. Tal foi o coidado que o propio Lugrís incluíu a seguinte fe de erros no final do volume: “entre outras, que o bon sentido dos lectores corregirá, hai unha importante nos renglós 24 e 25, páxina 21: onde di *pol-o moito lle tiña*, debe decir, *pol-o moito querer que lle tiña*”.

Na contracapa indícase que o prezo da obra era de 50 céntimos de peseta e menciónanse como “outras obras do mesmo autor” as que seguen: *Soidades*, *Noitebras*, *A ponte*, *Minia*, *Mareiras* e *Esclavitú*, é dicir, as que na altura tiña publicado en formato libro. Finalmente, nesa mesma contracapa infórmase de que os pedidos se farán directamente ao autor, que daquela vivía no número 38 da coruñesa rúa de Rego de Auga.

Como características xerais desta etapa podemos salientar as seguintes:

- publicación dos primeiros volumes coa narrativa de Lugrís
- presenza dun único pseudónimo, Asieumedre, que, deste xeito, especialízase como a sinatura da narrativa breve
- publicación das primeiras versións nas páxinas d’A *Nosa Terra* e múltiples reproducións posteriores en medios escritos de aquén e alén mar

- definición ideolóxica moi clara a favor da causa rexionalista, verdadeiro motor deste corpus de textos.

OS ÚLTIMOS RELATOS (1910-1928)

Despois dos atarefados anos de transición entre un e outro século, Manuel Lugrís Freire semella tomar folgos nos primeiros anos da década 1910-20. Repasando a biografía do escritor de Sada, axiña comprobamos que non é un abandono da actividade cultural, literaria e política, senón que é un descanso para tomar un novo pulo coa chegada das Irmandades da Fala no 1916. Entre o 1910 e o 1916 só rexistramos reproducións de relatos xa publicados anteriormente, pero a partir do ano de fundación das Irmandades, vemos como, progresivamente, o noso autor dará a coñecer novos textos e volverá a recuperar outros antigos na nova etapa d'*A Nosa Terra*. Así, cómpre salientar a publicación de “¡Boa perda!”³⁹, felizmente recuperado no 2006 grazas ao traballo investigador de Xosé Manuel Fernández Costas⁴⁰. Tamén merece destacarse a edición dos *Contos de Asieum-dre* de 1920⁴¹, na que se mantén a mesma capa ca no 1909 e tamén segue F. Cortés como ilustrador, pero muda a editorial xa que neste caso o libro saíu dos prelos da Litografía e Imprenta Roel, tamén coruñesa. Non é esta a única variación con respecto á primeira edición posto que aparece o relato “O verbo”, novidade nesta edición, como o primeiro de toda a colección. Ademais, unificáanse as greclas que decoraban o inicio de cada conto baixo un único modelo con motivos xeométricos e desaparecen as miniaturas que pechaban cada relato na primeira edición. O número de ilustracións redúcese a vinte e tres, desaparecendo algunha tan destacada como a que comentabamos de “A carón do lar”.

En canto aos relatos, non figuran “O mellor amante”, “A illa milagreira” e “Unha cantiga de Chané”, aparecendo como novidade “Con polaina e media” e o xa mencionado “O verbo”. A presenza destes novos textos modificou escasamente a orde de aparición dos demais contos.

Desapareceu a “fe de erros” que figuraba na primeira edición, e o prezo do volume era, neste caso, de setenta e cinco céntimos de peseta, tal e como podemos comprobar na contracapa, onde tamén figura a listaxe de obras do autor que, con respecto á anterior edición, vese acrecentada con *Estadeiña*, *O pazo* e *Versos de loita*. Neste caso as peticións había que dirixilas ao número 25 da coruñesa rúa Panadeiras, morada do autor no 1920. Foi, esta, a derradeira edición dos relatos de Lugrís en vida do propio autor, xa que os textos aos que nos referiremos a seguir non coñeceron a publicación en libro até datas máis recentes.

“A Mareira”⁴² é un conto que Lugrís lle dedicou a Suárez Picallo, compañeiro de proxecto político nese momento e en datas posteriores xa que ambos militaron no Partido Galeguista e foi un xesto de xenerosidade de Lugrís o que lle permitiu a Suárez Picallo ocupar unha acta de deputado nas Cortes Republicanas. O texto foi reproducido no 1927 nun apéndice en prosa do poemario *Ardencias*.

“O primeiro cacique”⁴³, asinado por Asieumedre e dedicado “A Alfonso de Cal, meu amigo”, segue a mesma temática anticaciquil de boa parte dos contos anteriores.

“Lenda de Brigo”⁴⁴ foi outro dos textos que Lugrís incluíu no apéndice en prosa do seu poemario *Ardencias* e que, neste caso, está asinado polo ortónimo. Sinatura que comparte co derradeiro⁴⁵ texto narrativo de Lugrís Freire, o titulado “Solidaridade”⁴⁶.

Cómpre salientar a inclusión do relato titulado “O verbo” dentro da *Gramática do Idioma Galego* que publicou o escritor de Sada no 1922. Este texto figura na sección de “Mostras literarias” ao lado de mostras de autores como Florencio Vaamonde Lores, Uxío Carré Aldao, Manuel Murguía, Alfonso R. Castelao, Rosalía de Castro, Eduardo Pondal, Manuel Curros Enríquez, Salvador Golpe, Urbano González Varela, Ramón Cabanillas e Evaristo Martelo Paumán, nun claro intento de canonizar a estes autores e, xa que logo, canonizar tamén a Asieumedre como narrador de relevancia.

Esta etapa narrativa de Lugrís caracterízase pola aparición dunha segunda edición dos *Contos de Asieumedre* no 1920, pola presenza de múltiples reproducións dos textos das primeiras etapas e polos escasísimos textos narrativos novos, características que cremos xustificadas polo devalar da loita agrarista, verdadeiro motor da narrativa lugrísiana, e pola participación do noso autor noutros proxectos: o Seminario de Estudos Galegos, o pulo ao teatro dado polas Irmandades da Fala, a publicación da *Gramática* e dos derradeiros volumes poéticos, entre outros motivos particulares.

AS EDICIÓNS PÓSTUMAS.

Despois da morte de Lugrís no 1940 a literatura galega quedou escurecida e silenciada pola máis dura represión franquista, mantendo unicamente unha actividade destacada no exilio americano. A difusión da obra e da vida de Lugrís non foi unha excepción a esta situación, xa que o noso autor reunía a tripla condición de nacionalista, republicano e masón, que non o convertían en “persoa non grata” para o réxime. Deste xeito, hai que agardar a 1970 para termos unha nova edición dos seus contos. Trátase dun volume de peto titulado *A carón do lar*, no que xa se identifica como autor na portada a M. Lugrís Freire, que saíu dos prelos de Edicións Castrelos de Vigo, como o número 17 da colección “O moucho”. O libro, que prescinde das ilustracións que se fixeran nas edicións anteriores, debeu ter un éxito notábel posto que contou cunha segunda edición datada en maio de 1973. *A carón do lar*, que inclúe os seguintes relatos por esta orde: “O verbo”, “A noqueira”, “O primeiro sangue”, “Axúdate”, “¡A xusticia!”, “A liberdade”, “¡Boa proxección!”, “O vimbio e mais o pino”, “O xiro do sancristán”, “Os lobos”, “con polaina e media”, “O escarmento”, “Ir por lan”, “¡Bótelle terra!”, “A honradés”, “Os dous abogados” e “A mitá en cartos”, está precedido dunha “Nota dos editores” que se ten atribuído a Xosé María Álvarez Blázquez, por ser un dos responsábeis desta colección, na que, ademais dun breve comentario biobibliográfico sobre a figura de Lugrís, vértense estas opinións sobre a súa obra narrativa:

Colaborou adoitado na prensa do seu tempo, en especial naquelas publicacións patrióticas de curta vida que saíron á luz nas primeiras décadas deste século, ás que sempre aportaba Lugrís Freire o seu aceso ensusiasmo. Nunha delas, *A Nosa Terra* (1907-1908) –primeiro periódico así chamado– publicou moitos contos, baixo o título xeral de *A carón do lar*, que firmaba co pseudónimo de Asieumedre. Máis tarde recolléu un feixe deles no libríño que chamou *Contos de Asieumedre* (A Cruña, 1908) que alcanzou máis de unha edición.

Nós fixemos agora unha nova escolma das intencionadas e ben talladas narracións de Lugrís. Delas poderíamos dicir que forman no seu conxunto unha “leición de varia moralidade”. Moralidade, se entende, non só de ética ao uso, senón tamén cívica e patriótica, tendo sempre por telón de fondo o latexo popular da vida mesma, a visión dos atafegos e degaros do home galego. Lugrís Freire procura nos seus contos prantexar a denuncia de certos feitos, que hoxe chamaríamos sociais, pero encadrándoos sempre no enfoque sereo do home ilustrado, que procura topar no feito denunciado o símbolo moral para deducir a norma de conduta capaz de evitarse a súa repetición.

Non escribe Lugrís ao xeito doutino encastelado, con acentos máis ou menos troantes, non. El, soavemente, sinxelamente, nun lingoaxe galano e espresivo, lévanos da man diante os aldraxes da inxusticia, os abusos do caciquismo, os traballos do labrego, as angurias do mariñeiro e, coma quen presenta un cadro vívido, turra da cortina, pra dicir: “Vel ehí tendes o caso. Agora tirades vós a insinanza”. É un xeito poético, querendoso, cicáis un tanto retranqueiro, de denunciar. Pra o noso ver, un xeito moi galego, de grande eficacia, que acada a dobre función de nos aguillar, deleitándonos.

Ogallá ti, lector, sintas, coma nós nistas fablas de Lugrís Freire o aguillón feiticeiro ou, si se quer, o feitizo aguilloante. Tanto val.

Despois desta entrega en pequeno formato, non volvemos ter novas edicións de textos de Lugrís até o ano 2000, data na que tirabamos do prelo o volume *A obra narrativa en galego de Manuel Lugrís Freire*⁴⁷, unha obra na que faciamos un estudo do corpus narrativo completo do autor de Sada, ademais de publicar por primeira vez en libro a novela *O penedo do crime* e os seguintes relatos: “¿Caeu algún burro?”, “A Covadanca”, “A crus”, “Os dous avogados (Conto xurídico-retranqueiro)”, “Enxebres”, “O francés”, “A labor do poeta”, “¡Lamáchegas!”, “¡Leopoldiño! Eu casi sopro o lume”, “Lóxica”, “La ofrenda o los folletos verdes de Don Pepiño”, “O parecer”, “Pola Patria”, “O primeiro cacique”, “O primeiro é a mantenza”, “Os primeiros versos”, “Rectificación”, “Solidaridade”, “Tiña razón”. A obra contou cunha edición adaptada e corrixida no 2006 con motivo do Día das Letras Galegas.

Tamén foi a efeméride do 17 de maio dedicada a Lugrís o que motivou a edición que a Universidade da Coruña⁴⁸ preparou do relato “A funcionaria”, un conto que até este 2006 permaneceu inédito, e que, neste coidado volume presenta unha edición facsimilar do manuscrito orixinal, así como un breve estudo e unha edición actualizada do texto.

Non queríamos rematar este epígrafe dedicado ás edicións póstumas sen lembrar que parte dos volumes xurdidos ao longo do 2006 sobre a figura de Lugrís conteñen escolmas e antoloxías de textos que xa non describimos polo miúdo ao considerarmos que non engaden novidades substanciais con respecto ao corpus narrativo do autor de Sada.

A RECEPCIÓN DA OBRA DE LUGRÍS FREIRE

Tanto a obra poética como a obra teatral de Lugrís foron obxecto dun número importante de recensións críticas na prensa e nas revistas especializadas do momento. En cambio, sobre toda a súa produción literaria reinará un silencio absoluto durante moitos anos, que, ao noso entender, estivo motivado por moitos dos elementos paratextuais que describimos nas páxinas anteriores: dispersión en moitos medios de prensa escrita, consideración como un xénero menor e accidental no autor, multiplicidade de sinaturas, ausencia de medios críticos no momento de publicación das compilacións de relatos... De tal xeito que a obra narrativa de Lugrís tivo escasísimo eco para a crítica do momento e para a posterior, se exceptuamos todos os volumes xurdidos con motivo de que se lle dedicase o Día das Letras Galegas no ano 2006 dos que damos cumprida mención na bibliografía. Pretendemos facer, a seguir, un pequeno percorrido polas escasas opinións vertidas por críticos e, nomeadamente, historiadores da literatura galega, sobre a narrativa lugrisiana.

Un coetáneo de Lugrís, ademais de compañeiro na Cova Céltica, como era Uxío Carré Aldao dedicáballe unha minuciosa descrición ás obras poéticas do autor de Sada, pero da narrativa só se limitaba a comentar isto: “La prosa le es familiar y le seduce y atrae. En ella es maestro peritísimo por su conocimiento de todos los secretos del léxico”⁴⁹.

Antonio Couceiro Freijomil, no seu coñecido *Diccionario bio-bibliográfico de escritores*⁵⁰ non engade nada novo ao afirmar que Lugrís “cultivó también el cuento breve: su librito *Contos de Asieumedre* (C. 1909) los contiene muy merecedores de aprecio”.

Ricardo Carvalho Calero⁵¹ dedica moi poucas liñas á narrativa do noso autor, mesmo deixando sen mencionar *O penedo do crime*. Dos relatos escribe o que segue:

Lugrís firmou co seudónimo de Asieumedre moitas narracións breves, maormente apólogos ou historietas edificantes, recollidas afinal nun volume. Son en xeral literatura de propaganda rexionalista, en estilo popular, escrita para fomentar na xente o gosto polos textos galegos. Pero soen adoecer, inda as que percuran un máis achegado contacto cos xeitos populares, da desviación característica do autor cara os convencionalismos ideolóxicos e literarios. Non teñen, por exemplo, a autenticidade dos contos de Labarta. Dende logo hainos de variados asuntos, algúns de época, como “Unha regueifa”, “A espada do fidalgo”, “O primeiro sangue”. Un está dialogado en forma de paso de comedia: “Ir por Ian”. Hainos morás, patrióticos, cívicos e sentimentás. Deles publicáronse en *A nosa terra* da primeira época (1907-1908).

A *Gran Enciclopedia Gallega*⁵², nunha entrada da autoría de Xosé María Dobarro Paz, dá a coñecer a máis completa biografía de Lugrís daquel momento e dedícalle as seguintes liñas á prosa do noso autor:

Con el seudónimo de Asieumedre –también utilizó L.U.Gris– nos dejó sus *Contos de Asieumedre*, los cuales dio a conocer en publicaciones periódicas, principalmente *A Nosa Terra*. Son cuentos de contenidos varios y en su mayoría bastante convencionales.

Estudo biográfico bastante acertado, aínda que menos completo que o de Dobarro é o que nos presenta Alfonso González Catoyra no seu volume *Biografías coruñesas*⁵³, onde, malia a esquecer novamente a novela de Lugrís, comenta que:

Con el título de *Contos de Asieumedre*, seudónimo con el que firmaba en algunas revistas gallegas, nos dejó un serie de cuentos en los que se revela el sentido sagaz, humorístico y a veces satírico de su ingenio. Son cuentos sencillos, no exentos de doble sentido del amor a la tierra y su lengua, que le valieron una gran popularidad.

Xa máis recentemente, cómpre mencionar o *Diccionario da Literatura Galega Autores I*⁵⁴ que, malia arrastrar de volumes semellantes anteriores o esquecemento d'*O penedo do crime*, dedícalle estas liñas á prosa lugrisiana:

Co pseudónimo “Asieumedre” –utilizou tamén o de L.U.Gris- asinou varias narracións breves que logo compilou baixo o título *Contos de Asieumedre* (1909), textos de propaganda rexionalista, de fin didáctico e estilo popular, incluíndo algún dialogado en forma de paso de comedia como o titulado “Ir por lan”, reproducido en *A carón do lar* (1970).

A volumosa *Historia da literatura galega* dirixida por Alberte Ansede e Cesáreo Sánchez, que se publicou por entregas a mediados da década dos noventa case non inclúe referencias á narrativa lugrisiana, priorizando o estudo do teatro e da poesía do noso autor. Só recollemos a seguinte alusión:

Estes *continuadores*, entre os que cómpre destacar os ourensáns H. Pérez Placer ou F. Álvarez de Nóvoa, e os coruñeses Lugrís Freire, Amor Meilán ou Aurelio Ribalta, teñen o mérito, cando menos, de ampliar ámbitos de uso e de sobrepoñerse ós prexuízos da época, que restrinxían o galego á poesía”.⁵⁵

Unha referencia imprescindíbel para achegarse á produción narrativa galega da segunda metade do século XIX e primeira década do XX é a obra de Modesto Hermida *Narrativa galega: Tempo do Rexurdimento* e, no caso da narrativa de Lugrís Freire non é unha excepción, xa que ofrece cumprida referencia bibliográfica das primeiras publicacións de boa parte dos seus textos, especialmente daqueles da primeira época. D'*O penedo do crime* opina Hermida o que segue:

O primeiro texto narrativo de M. Lugrís Freire do que temos noticia, posiblemente a peza narrativa de maior interese entre as que compoñen a obra deste autor, é aquel que leva por título “O penedo do crime. Lenda d’as Mariñas”, publicado no ano 1884 en varias entregas no xornal *El Eco de Galicia* da Habana. A firma que utiliza para esta obra é o pouco prodigado anagrama L.U.Gris. “O penedo do crime” é unha pequena novela en XI breves capítulos máis un epílogo de menos de dez liñas, que trata dunha complexa historia de amor, paixón, crimes non consumados, encontros inesperados e arrepentimentos, e que acaba en suicidio. O tema daría para unha novela de amplo texto, moi do gusto do folletín romántico, de ter empleado o autor a súa presumible capacidade. Nesta obra demostra un bo dominio lingüístico, pero destapa certas limitacións á hora de estruturar certos acontecementos así como a existencia dos personaxes.

Para a narrativa breve, ten Hermida estas consideracións:

Esta narrativa de Manuel Lugo Freire, que efectivamente ten moito de literatura propagandística e que non resulta de todo coherente, pola carencia de concordancia entre a intencionalidade do autor –que a desexa didacticamente popular- e as marcas ideolóxicas ou os formalismos literarios dos que non dá fuxido, hai que recoñecer que non resulta tan carente de valores literarios como ten anotado Ricardo Carballo Calero.

Sen dúbida, foi o ano 2006 o máis prolífico en canto aos estudos dos diferentes aspectos da vida e da obra de Manuel Lugo Freire grazas á dedicatoria do Día das Letras Galegas, e, xa que logo, foi tamén neste ano cando máis opinións se verteron sobre a súa obra narrativa. Así, Henrique Rabuñal en *Manuel Lugo Freire*⁵⁶ expresa o seguinte d'O *penedo do crime*:

Organizada en once breves capítulos conta como en 1790 un pai ordena matar ao seu fillo nacido da súa relación cunha rapaza pobre. O crime non se consuma e dezaioito anos despois aquel fillo chega a coñecer a súa nai pero resulta morto, agora si, polo seu pai quen acaba suicidándose.

No volume antedito, Rabuñal, tamén dedica unhas liñas aos *Contos de Asieumedre*:

Trátase de textos de vocación galeguista e intención popular xa publicados en *A Nosa Terra*. Son textos breves, situados por veces na comarca sadense, cheos de sabor popular, con defensas da propia lingua, críticas á inxustiza, denuncia da exclusión e a pobreza, defensa do traballo, imitacións de fábulas que defenden a liberdade e censuran a tiranía antidemocrática, moito humor, certa teima antiandaluza e mesmo unha homenaxe a Fernán Pérez de Andrade.⁵⁷

Outra obra de referencia xurdida no 2006 foi *Manuel Lugo Freire. Vida e obra*⁵⁸ de Ramón Nicolás Rodríguez, na que se dedica un espazo considerábel ao estudo e descripción da narrativa lugrisiana. Con respecto aos textos publicados baixo o epígrafe “A carón do lar”, afirma Nicolás o seguinte:

Este último título (...) sitúanos, indefectiblemente, preto da tradición da narración oral e popular e, malia que tematicamente os contos sexan de índole variada, neles resulta tamén determinante o afán instrutivo, pedagóxico e moralizante por veces.

A temática dos relatos é, en efecto, heteroxénea. (...)

A heteroxeneidade temática é un lugar común neste libro e resulta salientable, entre outros aspectos, o tratamento denunciador que fai da figura dos caciques, e por extensión da situación miserable na que resiste o campesiño; a intelixencia que amosan os vellos petrucios, cheos de sabedoría e, desde logo, a constante defensa da lingua galega, xunto con certo anticlericalismo –que non sentimento anti-relixioso- ou aqueles sucesos vinculados co exercicio das máis diversas profesións. Tecnicamente é abondoso o uso do autor omnisciente convencional ou a primeira persoa, sexa testemuña ou protagonista cun artellamento técnico marcado pola sinxeleza.⁵⁹

Non engade nada novo Nicolás con respecto a *O penedo do crime*, pero si o fai ao comentar o relato “O lechuceiro (conto cómico-bufo)”, un texto do que ninguén dera novas anteriormente e que o estudoso antedito comenta con estas palabras:

Por outro lado Lugrís exercita tamén a crítica corrosiva e ridiculizadora nunha serie que viu a luz en *Galicia Moderna* [...] precedido dunhas prosas nas que Lugrís explica que está a rematar a historia do que el denomina “O Lechuceiro”, unha serie na que facendo uso do recurso do orixinal atopado erixe unha visión cómica da bio-bibliografía de Waldo Álvarez Insua, dun xeito pouco disimulado para que os lectores se decatasen de quen estaba realmente a explicarse. O aguillón ou ferrete crítico do sadense inscíbese na mellor das tradicións críticas e caricaturescas facendo uso do manuscrito dun amigo seu –O Moucho– que el se limita a reproducir a través do que relata a accidentada vida do “Lechuceiro”, alcumado como mal poeta [...] mariñeiro que naufraga, pintor, profesor, cómico, can, gacetilleiro no “Eco da Sopa” (por *Eco de Galicia*) até dar coa descrición das algeiradas que organiza para conseguir postos cobizados no Centro Gallego da Habana.⁶⁰

E xa como última referencia importante en canto ás obras publicadas durante o 2006 cómpre mencionar o libro *Manuel Lugrís Freire: A fe na causa*⁶¹ de Xosé Manuel Fernández Costas xa que ofrece amplos resumos argumentais de cada un dos textos narrativos que asinou Lugrís, así como descrições do proceso de publicación de que foron obxecto. Con respecto á narrativa breve, opina Fernández Costas o que reproducimos nestas liñas:

A maioría dos contos están localizados na zona das Mariñas de Sada. Algúns outros localízanse na Coruña, outros nas Rías Baixas. Os ambientes son de diversa fasquía: hainos campesiños, urbanos, mariños e tamén atopamos relacións de campesiños con avogados, fidalgos, de mariñeiros. Case todos teñen unha intencionalidade educativa ou con sentenza, é dicir, pretenden facer reflexionar aos lectores ou lectoras sobre a vida dos personaxes que interveñen. Sen esquecer o fin último que é valorar todo o que ten que ver co mundo enxebre galego, como algo que debe ser coidado e valorado positivamente. Do mesmo xeito debemos valorar, diría Lugrís, os feitos realizados por personaxes históricos ou míticos ou inventados que quere utilizar como símbolo do que se debe facer para redimir o país, tendo como principal elemento e fío condutor a lingua.

Aínda que moitos estean localizados en épocas históricas recuadas, todos poden ser trasladados á época actual do autor e aos seus asuntos e problemas.⁶²

CONCLUSIÓNS

Á vista do exposto nas páxinas anteriores podemos concluír que a produción narrativa de Lugrís estivo condicionada, durante boa parte da súa vida como escritor, por circunstancias externas ao propio proceso da creación literaria. Así, constatamos que durante o século XIX foron as amizades do autor as que condicionaron a publicación dos textos nun ou noutro medio escrito, alén de motivar a escrita doutros textos, mentres que no devir do século XX foi a ideoloxía política agrarista e galeguista o condicionante principal de boa parte dos seus relatos. Evidénciase, ademais, unha notoria riqueza de elementos paratextuais, nada excepcionais na literatura galega do momento, que axudan a entender mellor o corpus narrativo lugrisiano. En canto á recepción dos textos de Lugrís, detéctase un case absoluto esquecemento durante os primeiros anos, os máis duros da ditadura, e unha progresiva recuperación a partir de 1970, salientando especialmente todos os estudos publicados ao abeiro da dedicatoria do Día das Letras Galegas do ano 2006.

BIBLIOGRAFÍA

- Álvarez Lozano, Manuela (1996): “A crise finisecular”, en *Historia da literatura galega*. vol. II, Vigo: A Nosa Terra/AS-PG, 481–512.
- Cabo Villaverde, Miguel (1998): *O agrarismo*. Vigo: Edicións A Nosa Terra, col. Historia de Galicia, núm 16.
- Campos Villar, Xabier (2000): *A obra narrativa en galego de Manuel Lugrís Freire*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, col. Narrativa Recuperada. (Edición revisada, 2006).
- Campos Villar, Xabier (2002): “A pseudonimia en Manuel Lugrís Freire” en Ramón Lorenzo Vázquez (ed.): *Homenaxe a Fernando R. Tato Plaza*. Santiago: Universidade de Santiago de Compostela / Facultade de Filoloxía, 61-71.
- Campos Villar, Xabier (2004): “A relación de Curros con Lugrís Freire: entre a amizade e a admiración” en Xesús Alonso Montero / Henrique Monteagudo / Begoña Tajés Marcote (eds.): *Actas do I Congreso Internacional “Curros Enríquez e o seu tempo”*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, col. Base, 53-63, tomo II.
- Campos Villar, Xabier (2006a): ‘*Dicionario*’ *Manuel Lugrís Freire*. Santa Comba – A Coruña: tresCtres, col. Letras dous mil...6.
- Campos Villar, Xabier (2006b): *Lugrís Freire, unha biografía*. Vigo: Galaxia, col. Letras Galegas.
- Campos Villar, Xabier (2006c): *Antoloxía. Manuel Lugrís Freire*. Vigo: Galaxia, col. Letras Galegas.
- Campos Villar Xabier (2006d): “O lechuceiro”, un texto esquecido de Manuel Lugrís Freire”, en Antón Santamarina Fernández / Anxo Tarrío Varela (coords.): *Manuel Lugrís Freire: Día das Letras Galegas 2006*. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, 45-70.
- Campos Villar, Xabier (2006e): “A traxectoria narrativa de Manuel Lugrís Freire”, *Raigame (Revista de Arte, Cultura e tradicións populares)*, 23, 47-53.
- Carré, Leandro (1963): “El centenario de D. Manuel Lugrís Freire”, *La Voz de Galicia*, 23 de xaneiro de 1963.
- Carré, Leandro: “Apontamentos para a historia do teatro galego”. *Boletín de la Real Academia Gallega*, 235-240, pp. 213-224.
- Eiras Roel, Antonio / Ofelia Rey Castelao (1992): “Periodistas gallegos en Cuba”, en *Los gallegos y América*. Madrid: Editorial Mapfre, 287-288.
- Fernández Costas, Xosé Manuel (2006): *Manuel Lugrís Freire: A fe na causa*. A Coruña: Baía Edicións, col. Retallos da nosa historia.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón / Francisco Pillado Mayor (1996): “A poesía e o teatro interseculares”, en *Historia da literatura galega*. vol II, Vigo: A Nosa Terra/AS-PG, col. A Nosa Literatura.
- González Beramendi, Xusto / Xosé Manuel Núñez Seixas (1996): *O nacionalismo galego*. Vigo: Edicións A Nosa Terra, col. Historia de Galicia, núm. 18.
- Hermida, Modesto (1995): *Narrativa galega: Tempo de Rexurdimento*. Vigo: Xerais, col. Universitaria.
- López, Teresa (2006): *Letras Galegas 2006. Lugrís Freire*. A Coruña: Universidade da Coruña.
- Lugrís Rodríguez, Manuel (1990): “Meu avó Lugrís Freire”, *Agália*, 23, 319–323.
- Naya, Juan (1966): “Figuras coruñesas de antaño: Manuel Lugrís Freire”, *Hoja del lunes*, sección Coruña, 16 de outubro de 1966.
- Neira Vilas, Xosé (1985): *A prensa galega en Cuba*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro.
- Neira Vilas, Xosé (1988): *Índice da revista “El Eco de Galicia” (A Habana 1878-1901)*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro, col. Ensaio / Serie bibliografías.
- Neira Vilas, Xosé (1995): *A lingua galega en Cuba*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, col. de Lingüística.
- Neira Vilas, Xosé (1999): “Unha tocata necesaria”, *A Gaita Gallega. Edición facsimilar*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Publicacións do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 17-18.
- Nicolás Rodríguez, Ramón (2006): *Manuel Lugrís Freire. Vida e obra*. Vigo: Xerais, col. Letras Galegas.
- Núñez Seixas, Xosé M. (1992): *O galeguismo en América 1879–1936*. Sada–A Coruña: Edicións do Castro.
- Pillado Mayor, Francisco (1991): *O Teatro de Manuel Lugrís Freire*. Sada–A Coruña: Edicións do Castro.
- Rabunhal Corgo, Henrique (1990): “Lugrís Freire na cultura galega”, *Agália* 22, 196-202.
- Rabunhal Corgo, Henrique (1992): “O teatro de Manuel Lugrís Freire”, *Agália* 30, 310-311.
- Rabunhal Corgo, Henrique (1994): *Textos e contextos do teatro galego. 1671-1936*. Santiago de Compostela: Laovento, col. Ensaio.
- Rabunhal Corgo, Henrique (2006): *Manuel Lugrís Freire*. Vigo: A Nosa Terra.
- Rivera Cascudo, Manuela (1991): “Lugrís Freire: ‘Umha pátria, um idioma’”, *Agália* 27, 373-377.

- Santamarina Fernández, Antón /Anxo Tarrío Varela (coords.) (2006): *Manuel Lugrís Freire: Día das Letras Galegas 2006*. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico.
- Tarrío Varela, Anxo (1997): “A literatura galega na Galicia exterior”, en VV.AA., *Galicia terra única. A Galicia exterior*. Vigo: Xunta de Galicia, 44-65.
- Tarrío Varela, Anxo: “A literatura galega hai cen anos”, en *Galicia nos tempos do 98*, 107-119.
- S (uárez) P (icallo), R (amón) (1963):, “Don Manuel Lugrís Freire”, *Lugo* 263.
- Tato Fontaiña, Laura (1997): *Teatro galego 1915-1931*. Santiago de Compostela: Laidvento, col. Ensaio.
- VV.AA. (1999): *A Gaita Gallega. Edición facsimilar*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Publicacións do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades (estudo introdutorio de Natalia Regueiro).
- VV.AA. (2002): *Galicia Moderna. Edición facsimilar*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Publicacións do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 2002.

NOTAS

- 1 A Habana: Imprenta do Avisador Comercial, 1894.
- 2 Estámonos a referir a “Quen engaña’a quen” (*El Eco de Galicia*, núm., 9 marzo 1884, p. 6.) e “Ir por lan” (*O Tío Marcos da Portela*, parrafeo 119, 14 marzo 1886).
- 3 Francisco Pillado Mayor (1991): “As personaxes limitan-se a falar ou a discursar sobre feitos e situacións que aos espectadores se lle ocultan. Como sucede en todas as obras de Lugrís Freire, as personaxes carecen de vida propia e son meros pretextos, através dos que se expresa o autor” (p. 93). Falando de Minia. “Trata-se dunha narración dialogada máis que dun texto especificamente teatral pois en escena nada ocorre, e o espectador vai descubrindo, pouco a pouco os diferentes acontecementos que se suceden ou que xa sucederon pola narración que, deses acontecementos, fan os diversos personaxes que interveñen no drama” (p. 128).
- 4 Ano XII, núm. 251, 25 de xullo de 1928, 12-13.
- 5 *Narrativa galega: Tempo do Rexurdimento*, Vigo: Xerais, col. Universitaria, 1995.
- 6 Números 22 e 23, respectivamente, outubro de 1882.
- 7 “A traxectoria narrativa de Manuel Lugrís Freire”, *Raigame (Revista de Arte, Cultura e tradicións populares)*, núm. 23, maio 2006, pp. 47-53.
- 8 “Tenemos el sumo gusto de anunciar a los lectores de EL ECO que el personal de redacción del mismo se ha enriquecido con un nuevo y distinguido literato y poeta gallego que a contar del número próximo y bajo encubierto anagrama, nos hará saborear las bellas producciones de su privilegiada inteligencia, escribiendo siempre en dialecto provincial. Hará su *debut* con una novelita basada en una leyenda de nuestros campesinos y que lleva por título “O penedo do crime”, en *El Eco de Galicia*, núm. 112, 17 agosto 1884, p. 7.
- 9 *El Eco de Galicia*, núm. 116, 14 setembro 1884.
- 10 *Ibidem*, núm. 118, 28 setembro 1884.
- 11 *Ibidem*, núm.123, 2 novembro 1884.
- 12 *Ibidem*, núm.126, 23 novembro 1884.
- 13 *Ibidem*, núm. 130, 21 decembro 1884.
- 14 *Ibidem*, núm. 131, 28 decembro 1884.
- 15 Lagoa, Ouces, Samoedo, Sada, Corbeiroa...
- 16 O 2 de agosto de 1885, pp. 6-7.
- 17 En “A pseudonimia en Lugrís Freire” e na entrada “Pseudonimia” do ‘*Dicionario*’ *Manuel Lugrís Freire* témonos achegado en profundidade ás diferentes sinaturas empregadas polo autor de Sada ao longo da traxectoria xornalística e literaria.
- 18 Publicado o número 20 d’A *Nosa Terra*, o 28 de decembro de 1907, p. 5.
- 19 Eliminándose, xa que logo, os fragmentos nos que se reproducía a fala andaluza.
- 20 Ano II, Parola 86, 15 maio 1886.
- 21 Pódese consultar unha edición íntegra do texto, así como un estudo das circunstancias que rodearon a súa publicación en “O Lechuceiro’, un texto esquecido de Manuel Lugrís Freire”, que incluímos na bibliografía do presente artigo.
- 22 Feito que se produce o 8 de novembro de 1885.
- 23 Estámonos a referir a un artigo asinado por Loureiro o 26 de outubro de 1886 (*Tocata* 13, p. 45), e outros dous de G. Sus na sección “Gallegos de

- por acó” (Tocata 13 do 30 de xuño de 1887, e tocata 16 do 18 de setembro de 1887, p. 8)
- 24 Núm. 124, 25 xullo 1897, p. 3.
- 25 Núm. 792, 28 agosto 1897, pp. 3-4.
- 26 Núm. 17, 4 decembro 1907, p. 5.
- 27 Como recoñeceu o propio Lugrís no discurso “As feitura do bardo” con estas palabras: “O nome era agasallante e querendoso para min, eu ardía en desexos de coñecer a Cova. Un poeta, Florencio Vaamonde, a quen Deus conceda longos anos de vida para ben das nosas letras, foi quen fixo, solenemente, a presentación. (...) Manuel Murguía, o mestre dos mestres e... Eduardo Pondal, o bardo glorioso. Recibíronme co amor e doce acollimento que dispensarse pudiera a un irmán, xa coñecido e ben quirido. Con eles traballei naqueles días de fera e dura loita, que foron o xénese dos días de agora en que xa alborexa o sol da nosa renacemento no favor tanto tempo cobizado. Aquela Cova foi a miña universidade libre, a inesquecente e sagra escola en que puliron e nidiaron os meus coñecimentos, en que se afincaron, -en bases firmes e permanentes porque estaban ben curadas-.”
- 28 Núm. 164, 1 de maio de 1898, p. 5.
- 29 Núm. 240, 20 de xuño de 1898.
- 30 *A Nosa Terra*, núm. 7, 19 setembro 1907.
- 31 Correspondente ao 26 de febreiro de 1908, p. 5.
- 32 “A labor do poeta” e “Lamáchegas”, publicados, respectivamente nos números 31 e 35 d’*A Nosa Terra*, 21 de marzo de 1908 e 23 de abril dese mesmo ano, pp. 5-6.
- 33 Núm. 5, 4 setembro 1907.
- 34 Núm. 30, 12 marzo 1908, pp. 4-5.
- 35 Núm. 49, 6 agosto 1908.
- 36 Malia a non figurar ningún relato de Asieumadre nesta entrega, si que aparece un conto dedicado a Lugrís, o titulado “Axúdate que Dios che axudará” da autoría de Xan do Martinete, pseudónimo bastante habitual de Uxío Carré.
- 37 *El Eco de Galicia*, núm. 649, 1 decembro 1894.
- 38 *Revista Gallega*, núm. 201, 15 xaneiro 1899.
- 39 *A Nosa Terra*, 15 decembro 1916, p. 6.
- 40 *Manuel Lugrís Freire: A fe na causa*, pp. 119-120.
- 41 O exemplar que manexamos e que pertence aos fondos históricos da USC, máis concretamente á doazón que fixera o arcebispo Manuel Lago González, conta cunha dedicatoria de Lugrís a este crego escritor na que di o que segue: “O día en que Galicia teña sacerdotes da súa enxebreza que dirixan o espírito da nosa terra, poderemos dar todos o aloumiñante berro de : “¡Terra a nosa!” Reciba vosté, Sr. Lago González, o testimonio da miña simpatía e admiración”, dedicatoria que Lugrís asina na Coruña o 29 de febreiro de 1920.
- 42 *A Nosa Terra*, Ano VI, núm. 155, 15 xaneiro 1922, p. 3.
- 43 *Ibidem*, Ano VI, núm. 157, 15 febreiro 1922, p. 5.
- 44 *Ibidem*, Ano VIII, núm. 202, 1 xullo 1924, p. 4.
- 45 Todos os textos que coñecemos de Lugrís durante a década dos trinta son poéticos ou xornalísticos.
- 46 *A Nosa Terra*, Ano XII, núm. 251, 25 xullo 1928, pp. 12-13.
- 47 Santiago: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, Xunta de Galicia, col. Narrativa recuperada, 2000.
- 48 López, Teresa, *Letras Galegas 2006. Lugrís Freire*, A Coruña: Universidade da Coruña, 2006.
- 49 Eugenio Carré Aldao, *Literatura Gallega*, Barcelona: Casa Maucci, 1911, 2ª edición, p. 95.
- 50 A Coruña: Bibliófilos Gallegos, 1954, p. 347.
- 51 *Historia da literatura galega contemporánea*, Vigo: Galaxia, 1981, 3ª edición, p. 483.
- 52 VV.AA., Santiago de Compostela – Gijón: Silverio Cañada Editor, 1974, vol. 19, p. 252.
- 53 A Coruña: Concello da Coruña / Fundación Caixa Galicia, 1990. p. 374.
- 54 Dolores Vilavedra (coord.), Vigo: Galaxia, 1995, p. 356.
- 55 Manuela Álvarez Lozano, “A crise finisecular. A narrativa de López Ferreiro”, en *Historia da literatura galega*, tomo 2, p. 490.
- 56 Vigo: *A Nosa Terra*, p. 16.
- 57 *Op. cit.* p. 64.
- 58 Vigo: Xerais, col. Letras Galegas, 2006.
- 59 *Op. cit.* p. 119.
- 60 *Op. cit.* pp. 121-122.
- 61 A Coruña: Baía Edicións, col. Retallos da nosa historia, 2006.
- 62 *Op. cit.* pp. 90-91.